

فرا تحلیل مقالات مرتبط با نقش شبکه های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی (۲۰۱۰-۲۰۱۷)

محمد رضا رفیعی دولت آبادی (نویسنده مسئول)^۱

رضا عبدالرحمانی^۲

چکیده

فرا تحلیل مقالات مرتبط با نقش شبکه های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی است. پرسش اساسی تحقیق آن است که «نقش شبکه های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی» کدام است؟ (مسئله) روش تحقیق کیفی از نوع فراتحلیل است. روش گردآوری اطلاعات، روش کتابخانه ای و ابزار آن پرسشنامه معکوس است. جامعه آماری کلیه مقالات چاپ شده از سال ۱۳۸۹ تا سال ۱۳۹۶ (۲۰۱۰ تا سال ۲۰۱۷) که موضوع آن ها به طور کلی نقش شبکه های اجتماعی در بیداری اسلامی است. حجم نمونه، ۲۲ مقاله با توجه به محدوده زمانی خاص، نزدیکی حوزه موضوعی و محدود بودن منابع مذکور به عنوان نمونه انتخاب شد. (روش) مهم ترین عوامل بیداری اسلامی: فقر، بیکاری، شکاف طبقاتی، فساد، تبعیض، بی عدالتی، استبداد بوده و بیداری از خلال فرآیندهای بسیج خودجوشی بودند که از فراخوان های اینترنتی و شبکه های ارتباطی به وجود آمدند؛ و در ابتدا بدون رهبر بودند اما آهسته آهسته رهبری یافتند؛ کشورهایی که دارای رهبری کارآمد و ایدئولوژی واحد بودند، زودتر به نتیجه رسیدند. نتیجه تحقیق نشان می دهد که نخست، شبکه های اجتماعی مجازی اگرچه عامل اصلی وقوع انقلاب ها نیستند، با این وصف می توانند بسیج عمومی را تقویت کرده، به رهبری و موفقیت جنبش ها کمک کنند. دوم، جنبش ها و انقلاب ها در جوامع با الگوگیری از یکدیگر در جستجوی هویت ازدست رفته اند. (یافته ها)

واژگان کلیدی: بیداری اسلامی؛ مقالات بیداری اسلامی؛ فراتحلیل مقالات؛ شبکه های اجتماعی مجازی.

۱. گروه علوم سیاسی، دانشکده عقیدتی سیاسی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران.
raf.mohamad21@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-9739-0735>

۲. گروه علوم اجتماعی، دانشکده منابع سازمانی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران.
rar0664@yahoo.com

مقدمه

حقیقت این است که ما بیش از هر زمان دیگری در عصر تغییر زندگی می‌کنیم و آنچه زمینه‌ساز تغییرات شگرف در این برهه از تاریخ گردیده و آن را واجد برجستگی و اهمیتی فوق‌العاده نموده، دستاوردهای نوپدید فناورانه اطلاعات و ارتباطات است. ظهور اینترنت و در نتیجه شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌عنوان ابزاری جدید، بی‌بدیل، سریع و ارزان، تمامی عرصه‌های مختلف زندگی بشر را تغییر داده و از بسیاری جهات معنا و مفهوم جدیدی به آن بخشیده است. اینترنت به‌عنوان رسانه‌ای قدرتمند، با درنوردیدن فاصله‌های مکانی و زمانی، جهان را برای همه به عرصه حضور تبدیل کرد. در جهانی که به‌وسیله اینترنت، به حالت شبکه‌ای درآمده و ویژگی بارز آن پخش همه‌جانبه و سریع تصاویر و افکار است، برخی از دولت مردان جهان، علی‌الخصوص کشورهای جهان سوم، را به وحشت انداخت. جنبش‌ها و انقلاب‌های اجتماعی، علل گوناگون همچون گسترش بحران در شرایط زندگی، بی‌اعتمادی به نظام سیاسی، فقر و ناامیدی سیاسی، خشم حاصل از بی‌عدالتی و نابرابری، بحران مشروعیت، بحران‌های اقتصادی و ساختاری دارد. روشن است که نه اینترنت و نه هیچ فناوری دیگری نمی‌تواند منبع اصلی علیت آن‌ها باشد. چراکه جنبش‌های اجتماعی از تناقضات و تضادهای جوامع و اعمال حکومت‌ها نشأت می‌گیرد و گسترش می‌یابد.

با این وصف کاربرد دقیق و راهبردی رسانه‌های دیجیتال برای شبکه‌بندی مردم منطقه، در کنار شبکه‌های حمایت بین‌المللی، فعالان را به روش‌های نوینی مجهز کرد که منجر به برخی از بزرگ‌ترین اعتراضات در خاورمیانه شد. امروزه شبکه‌های اجتماعی مجازی بخشی جدایی‌ناپذیر در عملکرد و سازمان جنبش‌ها شده‌اند. جنبش‌های اجتماعی شبکه‌ای شده زمان ما، تا اندازه زیادی مبتنی بر اینترنت، که بخش لازم اما نه کافی برای کنش‌های جمعی بوده و ابزاری اساسی برای بسیج، سازمان‌دهی، هم‌اندیشی، هماهنگی، و تصمیم‌گیری است. با این همه اینترنت تنها یک ابزار نیست (اوراگ می^۱، ۲۰۱۲: ۱۴۸-۱۵۶). بیداری اسلامی از جمله پدیده‌های شگرفی است که طی سال‌های گذشته بسیاری از کشورهای خاورمیانه و افریقا را دچار چالش ساخته و مورد توجه بسیاری از محققان داخلی و خارجی قرار گرفته است. در بین تحقیقات و پژوهش‌های

فراوانی نیز انجام گرفته که نیازمند بذل توجه بوده است. مقاله حاضر در همین خصوص، به فراتحلیل بخش اعظمی از مقالات درباره وقوع بیداری اسلامی پرداخته است. چراکه فراتحلیل به محقق اجازه می‌دهد تا به ترکیب مناسبی از نتایج مطالعات سازگار و ناسازگار در گذشته، دست پیدا کند، تضادها را تفسیر کند و متغیرهای تعدیل‌کننده ساختاری را در نتایج مطالعات گذشته شناسایی نماید. فراتحلیل با مقایسه مبانی بینشی و روشی و یافته‌ها و نتایج توصیفی و تبیینی به‌دست‌آمده درباره هر موضوع، به‌نوعی بینش و روش تلفیقی منجر می‌شود و مبنایی محکم مبتنی بر انباشت یافته‌ها برای جلب توجه بیشتر به بینش‌ها و روش‌های چندگانه در ارتباط با تحلیل هر یک از پدیده‌های اجتماعی فراهم می‌سازد (بیات، ۱۳۸۸).

با تأکید بر موضوعات فوق، و نیز سؤال اصلی تحقیق: «نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی کدام است؟» مهم‌ترین پرسش فرعی به‌قرار زیر است: ویژگی‌های مشترک این انقلاب‌ها کدامند؟ به‌عبارت‌دیگر اشتراکات اعتراضات و اغتشاشات و انقلاب‌ها متکی بر اینترنت و فضای مجازی کدامند؟ شیوه‌ها و ابزارهای اثرگذاری شبکه‌های اجتماعی مجازی در هر یک از انقلاب‌ها چه بوده است؟ الگوی جدید پیدایی انقلاب‌های مبتنی بر فناوری‌های اینترنتی و مکانیسم‌های ارتباطی آن‌ها چیست؟ رویکردهای نظری، سازوکارهای به‌کاررفته، و فرضیات محتمل موجود در انقلاب‌های یادشده چه بوده‌اند؟ با چه روش‌هایی این تحقیقات انجام گرفته است؟ مهم‌ترین نتایج به‌دست‌آمده از تحقیقات چه بوده‌اند؟ نقش انقلاب اسلامی در این جنبش‌ها چه بوده است؟ پاسخگویی به این پرسش‌ها و پرسش‌های فرعی دیگر هدف فراتحلیل^۱ حاضر است.

پیشینه تحقیق

به‌باور کاستلز (۱۳۹۳) عوامل گوناگونی در میزان موفقیت یا عدم موفقیت شورش‌ها و اعتراضات مردمی نقش دارد که اینترنت و شبکه‌های اجتماعی (به‌ویژه در انقلاب‌ها عربی یا بیداری اسلامی) خبرگزاری الجزیره در ایجاد انگیزه، تشدید و هماهنگ‌سازی شورش‌ها نقشی برجسته داشت (کاستلز، ۱۳۹۳: ۳۳). در این بین محققان زیادی در داخل کشور مانند: سردار

نیا (۱۳۸۸) نیز بر تأثیر اینترنت بر درگیر شدگی مدنی شهروندان پرداخته؛ صالحی و شهابی (۱۳۹۱) به تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی منطقه خاورمیانه پرداخته بر این باور بودند که انقلاب اسلامی ایران فصلی نوین و الگویی است که با ایجاد امید و نشاط برای ملل اسلامی و جنبش‌های مردمی مبارزه‌کننده با استعمارگران، صحنه تحولات منطقه را تغییر داده است، به نحوی که امروز در حال بازگشت به هویت و قدرت خود و مقابله جدی با غرب و استعمارگران هستند و هر روز پیروزی جدیدی را می‌آفرینند. آقایی و صادقی و هادی (۱۳۹۱) که به واکاوی نقش اینترنت و رسانه‌های اجتماعی جدید در تحولات منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا پرداخته؛ انوشه (۱۳۹۲) که بر نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات اخیر خاورمیانه (با تأکید بر فیس‌بوک) توجه داشته؛ ابراهیمی‌پور و مسعودنیا و امام جمعه‌زاده (۱۳۹۳) به ماهیت شناسی تحولات سال ۲۰۱۱ شمال آفریقا؛ به مثابه جنبش اجتماعی جدید توجه کرده؛ سردارنیا و حیدری (۱۳۹۴) که به جنبش مصر در قالب نظریه متأخر جنبش‌های اجتماعی و جان‌فوران پرداخته‌اند معتقدند که وابستگی شدید به اینترنت و شبکه‌های اجتماعی همراه با قابلیت‌های بسیجی و بهره‌مندی از آن‌ها، اطلاع‌رسانی و شبکه‌سازی آن‌ها، بسیج خودانگیخته جوانان و توده‌های شهری، به فراگیر شدن جنبش و نزدیکی و درهم‌تیدگی بدنه اجتماعی و روشنفکری و... منجر شد. رسولی و غفوریان تبریزی (۱۳۹۵) هم به بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اجتماعی جهان پرداخته‌اند. احمدی‌پور و جعفرزاده و بویه (۱۳۹۶) با تحلیل چارچوب‌های بیداری اسلامی و انقلاب‌ها و جنبش‌های جدید و اینترنت به نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری و گسترش آن در خاورمیانه و آفریقا پرداخته‌اند.

هسته اصلی تمامی این مطالعات تأکید بر اهمیت اینترنت، فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی در افشا و انتشار اخبار، شایعه‌سازی، نمایش فیلم و عکس، بزرگ‌نمایی حوادث، فراخوان برای حضور در خیابان‌ها، تشویق به نافرمانی مدنی و شورش و بالاخره ایجاد ناامنی؛ و نیز رابطه میان ابزارهای اینترنتی و شکل‌گیری این جنبش‌های جدید بوده است. در عین حال فراتحلیل در این خصوص دیده نشده است. در این مقاله منظور از بیداری اسلامی سلسله قیام‌ها و حرکت‌هایی است که در کشورهای عربی رخ داد. این قیام‌ها از نیمه دوم سال ۱۳۸۹ (سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۱) شمسی شروع شد. اولین آن در تونس بود و پس از آن در مصر، لیبی، یمن و بحرین ادامه یافت. این قیام‌ها در تونس، مصر، لیبی و یمن منجر به

سرنگونی حکومت شد و در بحرین، نبرد میان مردم و حکومت همچنان ادامه دارد. در جدول شماره ۱ به برخی از این حرکت‌ها اشاره شده است.

جدول شماره ۱: شروع و پیامد جنبش‌ها

تاریخ	کشور	نوع اعتراض	پیامد
۱۸ دسامبر ۲۰۱۰	تونس	خودسوزی محمدبوعزیزی و آغاز اعتراض‌های خیابانی	فرار بن علی، سرنگونی حکومت و برگزاری انتخابات سراسری
۲۸ دسامبر ۲۰۱۰	الجزایر	تظاهرات خیابانی	پایان قانون وضعیت اضطراری از سوی رئیس‌جمهور
۱۳ ژانویه ۲۰۱۱	لیبی	اعتراض به فساد و وضعیت مسکن	شرق لیبی به دست مخالفان افتاد که نبردی شش ماهه تا سرنگونی قذافی را به دنبال داشت
۷ ژانویه ۲۰۱۱	اردن	تظاهرات خیابانی	تغییرهایی در هیئت دولت اردن
۱۷ ژانویه ۲۰۱۱	عمان	تظاهرات خیابانی	افزایش حقوق و دستمزدها و اصلاحات سیاسی توسط سلطان قابوس
۱۴ ژانویه ۲۰۱۱	یمن	تظاهرات خیابانی و اختلاف در داخل حکومت ضد رئیس‌جمهور، علی عبدالله صالح	پس از اعتراض‌های خونین مردمی در یمن، علی عبدالله صالح با کناره‌گیری از قدرت موافقت کرد و دولت وحدت ملی در این کشور برای دوره انتقالی شکل گرفت
۲۱ ژانویه ۲۰۱۱	عربستان	تظاهرات خیابانی و خودسوزی و کشتار معترضان	پس از اعتراض‌ها در ناحیه شیعه‌نشین قطیف، محدودیت‌های گسترده امنیتی و اجتماعی در سراسر کشور به دنبال داشت
۲۵ ژانویه ۲۰۱۱	مصر	اعتراض‌ها و قیام ملی	سقوط حکومت حسنی مبارک و پیروزی انقلاب مصر، برگزاری انتخابات مجلس، انتخاب محمد مرسی، نامزد اخوان المسلمین و سپس انتخاب سیسی
۳۰ ژانویه ۲۰۱۱	مراکش	خودسوزی و تظاهرات خیابانی	انجام اصلاحات سیاسی توسط رژیم پادشاهی مراکش و پیروزی اسلام‌گرایان در انتخابات مجلس
۱۴ فوریه ۲۰۱۱	بحرین	تظاهرات خیابانی سراسری	مقابله خشونت‌آمیز با تظاهرکنندگان و تداوم اعتراض‌های مردمی

مطالعات

بیداری اسلامی

فراتجلیل مقالات مرتبط با نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی (۲۰۱۰-۲۰۱۷) محمدرضا رفیعی دولت‌آبادی، رضا عبدالرحمانی

بررسی مقالات مرتبط با موضوع نشان می‌دهد که محققان نظریه‌های مختلفی را در خصوص علل وقوع بیداری اسلامی ارائه کرده‌اند. با توجه به اینکه مقاله حاضر فراتحلیل مقالات یادشده است، لذا در اینجا تنها به ذکر مهم‌ترین نظریه‌هایی که در منابع یادشده استفاده شده است، بسنده کرده‌ایم. اگرچه که در تحلیل بیدار اسلامی در کشورهای عربی با تأکید بر نقش فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، احتمالاً همین نظریه‌ها و نظریه‌پردازان به‌عنوان نظریه‌های مبدع مورد توجه و تأکید نگارندگان این مقاله نیز قرار می‌گرفت. به هر ترتیب یافته‌های جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که نظریه جنبش اجتماعی کاستلز با فراوانی چهار بار، مهم‌ترین نظریه استفاده شده در درون مقالات انتخاب شده است، که معتقد است در جهانی که به‌وسیله اینترنت بی‌سیم، شبکه‌ای شده و ویژگی بارز آن پخش و پیروسی تصاویر، و افکار است، اعتراضات و جنبش‌ها از طریق سرایت گسترش می‌یابند (کاستلز، ۱۳۹۳: ۱۰). او بر این اعتقاد بود که عوامل گوناگونی در میزان موفقیت یا عدم موفقیت شورش‌ها و اعتراضات مردمی نقش دارد که اینترنت و شبکه‌های اجتماعی (به‌ویژه در بیداری اسلامی) در ایجاد انگیزه، تشدید و هماهنگ‌سازی شورش‌ها نقشی برجسته داشت (کاستلز، ۱۳۹۳: ۳۳). همچنین نظریه هابرماس (حوزه عمومی و جنبش اجتماعی)، اینکلهارت (انقلاب خاموش) بال رو کیچ، دی فلور (وابستگی)، ملوین دیفلور، اورت دنیس (وابستگی) موفه و لاکلاو (افکار عمومی و جنبش اجتماعی) باتامور (جنبش اجتماعی) آلبرتو ملوچی (جنبش اجتماعی)، چالرز تیلی (انقلاب)، مارکس (انقلاب)، هادسون (دیدگاه‌های ارتباطات توانمندساز و صدا)، جان فوران (توسعه وابسته)، گیدنز و پالتر (وضعیت اجتماعی جدید)، بوردیا (اطلاعات) استفاده شده است (جدول شماره ۲).

در این بین خارج از بحث مقالات منتخب گروه زیادی از محققان داخلی نیز مانند: سردارنیا (۱۳۸۸)، آقایی و صادقی و داریوش (۱۳۹۱)، صالحی و شهابی (۱۳۹۱)؛ انوشه (۱۳۹۲)، رسولی و غفوریان تبریزی (۱۳۹۵)، غفاری و دهقانی محمدآبادی و نجارزاده (۱۳۹۲) به رابطه میان شبکه‌های اجتماعی و وقوع و گسترش شورش‌ها، اغتشاشات، نهضت‌ها، انقلاب‌ها، و جنبش‌ها اشاره کرده‌اند. این‌ها همه نشان از اهمیت اینترنت، فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی در افشا و انتشار اخبار، شایعه‌سازی، نمایش فیلم و عکس، بزرگ‌نمایی حوادث، فراخوان برای حضور در خیابان‌ها، تشویق به نافرمانی مدنی و شورش و بالاخره ایجاد ناامنی است.

جدول شماره ۲: توزیع فراوانی نظریه‌های به‌کاررفته در مقاله

نظریه‌پرداز	نام نظریه	فراوانی	درصد	نظریه‌پرداز	نام نظریه	فراوانی	درصد
کاستلز	جنبش اجتماعی	۴	۱۸/۵	باتامور	جنبش اجتماعی	۱	۴/۵
هابرماس	حوزه عمومی	۳	۱۳/۵	آلبرتو ملوچی	جنبش اجتماعی	۱	۴/۵
هابرماس	جنبش اجتماعی	۲	۹/۵	چالرز تیلی	انقلاب	۱	۴/۵
اینکلهارت	انقلاب خاموش	۲	۹/۵	مارکس	انقلاب	۱	۴/۵
بال رو کیچ	-	۱	۴/۵	هادسون	دیدگاه‌های ارتباطات توانمندساز و صدا	۱	۴/۵
دی فلور	وابستگی	۱	۴/۵	جان فوران	توسعه وابسته	۱	۴/۵
ملوین دیفلور	-	۱	۴/۵	گیدنز و پالتر	وضعیت اجتماعی جدید	۱	۴/۵
اورت دنیس	وابستگی	۱	۴/۵	بورديا	اطلاعات	۱	۴/۵
موفه و لاکلاو	افکار عمومی جنبش اجتماعی	۱	۴/۵	جمع کل		۲۴	۱۰۰

روش‌شناسی

روش تحقیق کیفی از نوع فراتحلیل^۱ است، که اولین بار رئیس انجمن تحقیقات آموزشی آمریکا در سال ۱۹۷۶ به کاربرد. فراتحلیل نوعی پژوهش علمی و روش آماری است که در آن پژوهشگر، نتایج تعدادی از مطالعات اولیه را برای پاسخگویی به سؤال پژوهشی خود با یکدیگر ترکیب می‌کند و نتیجه جمعی جدیدی را به دست می‌آورد. فراتحلیل با مرور نظام‌مند منابع برای پیدا کردن، ارزشیابی، ترکیب و در صورت نیاز، جمع‌بندی آماری، به مستندات و مقالاتی می‌پردازد.

1. meta analysis

فراتحلیل روشی است برای تجزیه و ترکیب واحدهای تحلیل برای حصول شناخت از مجموعه منسجم یا غیر منسجم از مبانی علمی و سازه‌های پژوهشی (دونل ۱، ۲۰۰۳: ۳۲۳ به نقل از شفیع‌ا و کاظمیان، ۱۳۹۲). تحلیل یعنی شکستن یک کل به قسمت‌های مختلف، به‌منظور تعیین ماهیت آن کل. فراتحلیل چشم‌اندازی است که در آن روش‌های مختلف اندازه‌گیری و آماری به‌کاربرده می‌شود. به‌صورت کلی فراتحلیل حاضر با تأکید بر پنج بخش اصلی هر منبع تحقیقاتی (کلیات، مبانی نظری، روش‌شناسی، یافته‌ها و نتیجه‌گیری و البته مشخصات منبع شناسی) و زیرمجموعه‌های آن؛ به نقش یا تأثیرات یا رابطه میان فضای مجازی و به عبارت دقیق‌تر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر شکل‌گیری یا گسترش بیداری اسلامی می‌پردازد. به‌عبارت‌دیگر در فراتحلیل حاضر کلیه مراحل تحقیقات مرتبط با نقش شبکه‌های اجتماعی در بیداری اسلامی، یعنی نظریه، روش، نتایج و.. موردتوجه قرارگرفته و در ادامه تحقیقات دیگران باهم مقایسه شده تا بتواند تحلیل‌های ترکیب‌شده اطلاعاتی را نشان دهد که اطلاعات اولیه نشان نداده بودند، و در عمل یک کل جدید را تشکیل دهند. در همین راستا و به‌منظور دستیابی به داده‌های موردنیاز پژوهش در فراتحلیل حاضر، چک‌لیستی با ۱۵ سؤال طراحی و تنظیم شد که تکمیل آن مستلزم مطالعه دقیق هر اثر و کشف دیدگاه‌های زیربنایی آن بود. ازاین‌رو، پس از مطالعه دقیق هر پژوهش و بر مبنای کدگذاری‌ها و حاشیه‌نویسی‌های انجام‌شده، مؤلفه‌های چک‌لیست در ارتباط با هر اثر تکمیل شدند. آنچه در ادامه می‌آید، یافته‌های به‌دست‌آمده از این فراتحلیل است که در قالب چندین جدول ارائه‌شده است.

جامعه آماری این تحقیق عبارت است از کلیه مقالات چاپ‌شده از سال ۱۳۸۹ (۲۰۱۰) هم‌زمان با شروع بیداری اسلامی تا سال ۱۳۹۶ (۲۰۱۷) که موضوع آن‌ها به‌طورکلی نقش شبکه‌های اجتماعی در بیداری اسلامی است. برای حجم نمونه با نظر به اینکه مقالات در حوزه‌های رابطه شبکه‌های اجتماعی با بیداری اسلامی از تنوع بالایی برخوردار بود لذا از بین آن‌ها ۲۲ مقاله (جدول شماره ۳) را به‌عنوان نمونه جامعه آماری برگزیدیم. که اولاً به سبب محدوده زمانی خاص و در ثانی نزدیکی حوزه موضوعی مقالات با فراتحلیل حاضر و بالاخره معدود منابع مذکور، ملاک و معیار اصلی انتخاب مقالات است. پایایی این تحقیق از طریق

تقابل یافته‌های پژوهشی و روایی آن‌ها از طریق آزمون سازگاری آن‌ها با واقعیت که از انباشت دانش و توسعه آن است، به دست آمد. تحلیل‌های آماری با استفاده از روش دستی و نیز کمک نرم‌افزار فراتحلیل جامع صورت گرفت.

جدول شماره ۳: مشخصات مقالاتی که به‌عنوان نمونه تحقیق حاضر انتخاب شده‌اند.

ردیف	عنوان مقاله پژوهشی	نویسندگان	نام فصلنامه	سال چاپ
۱	جایگاه رسانه و شبکه‌های اجتماعی در خیزش‌های انقلابی جهان عرب	عشوری مقدم	دین و ارتباطات،	۱۳۸۹
۲	نقش شبکه‌های اجتماعی در انقلاب تونس	کیا و محمودی	اطلاعات سیاسی اقتصادی	۱۳۹۰
۳	نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری تحولات سیاسی و فرهنگی با تمرکز بر امواج بیداری اسلامی در خاورمیانه	کبریایی زاده	علوم اجتماعی: روابط فرهنگی	۱۳۹۰
۴	نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) در تحولات سال ۲۰۱۱ منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (مطالعه موردی مصر)	بدیعی و میراحمدی	مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای،	۱۳۹۱
۵	واکاوی نقش اینترنت و رسانه‌های اجتماعی جدید در تحولات منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (اطلاع‌رسانی، سازمان‌دهی و گسترش سریع اطلاعات)	آقایی و صادقی و هادی	روابط خارجی	۱۳۹۱
۶	جایگاه رسانه‌های نوین در تحولات نوین جهان عرب	شمسینی غیاثوند	علوم سیاسی	۱۳۹۱
۷	نقش رسانه‌های مجازی و شبکه‌های اجتماعی در بیداری اسلامی، مطالعه موردی انقلاب تونس	غفاری و دهقانی محمدآبادی نجار زاده	مطالعات بیداری اسلامی	۱۳۹۲
۸	نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات اخیر خاورمیانه (با تأکید بر فیس‌بوک)	انوشه	فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی دانشگاه آزاد اسلامی	۱۳۹۲
۹	بررسی نقش رسانه‌ها و گروه‌های مرجع بر شکل‌گیری نگرش سیاسی دانشجویان (مطالعه موردی: خیزش‌های اخیر اسلامی در منطقه خاورمیانه)	عباسی، کوهکن، آبسالان	فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام	۱۳۹۲
۱۰	بررسی جنبش‌های خاورمیانه به‌مثابه جنبش‌های اجتماعی جدید (فرصت‌ها، تهدیدها)	شهرام‌نیا، میلانی	فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام	۱۳۹۲

۱۳۹۲	پژوهش اجتماعی	محمدیان خانیکی رضایی	تحلیل جامعه‌شناختی جنبش‌های اخیر کشورهای عربی بر مبنای نخستین رویکردهای رسانه‌های ایرانی	۱۱
۱۳۹۲	مطالعات جهان اسلام	صالحی و فرج زاده فرح بخش	بررسی نقش اینترنت در جنبش اجتماعی مصر	۱۲
۱۳۹۲	فصلنامه دانش سیاسی و بین الملل	التیامینیا وعلیمی و حسینی	بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی در تحولات سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا	۱۳
۱۳۹۳	فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی	سرفراز و بهستانی	بهار عمل و زمستان آسایش: کردارشناسی بیداری اسلامی از منظر ارتباطات جمعی	۱۴
۱۳۹۳	فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام	ابراهیمی پوره مسعودنیا، امام جمعه‌زاده	ماهیت‌شناسی تحولات سال ۲۰۱۱ شمال آفریقا؛ به‌مثابه جنبش اجتماعی جدید	۱۵
۱۳۹۳	مطالعات سیاسی جهان اسلام	عباس زاده	نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در انقلاب‌های خاورمیانه و شمال آفریقا؛ نظریه و عمل	۱۶
۱۳۹۳	فصلنامه سیاست مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی	سردارنیا و حیدری	تحلیل جنبش اجتماعی مصر در چارچوب نظریه متاخر جنبش‌های اجتماعی و جان فوران	۱۷
۱۳۹۴	فصلنامه دولت پژوهی، جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام،	سردارنیا سمسار و کریمی	اینترنت و انقلاب خاموش جوانان در خاورمیانه مدل‌سازی تحقق تمدن نوین اسلامی به کمک شبکه‌سازی اجتماعی	۱۸ ۱۹
۱۳۹۴	پژوهش‌های انقلاب اسلامی	ملکوتیان- فارسی جوکار	رسانه‌های اجتماعی و توانمندسازی شهروندان در جریان تحولات بیداری اسلامی	۲۰
۱۳۹۵	پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام،	دارابی	رسانه‌های ارتباطی نوین و تأثیر آن بر فرایند بیداری اسلامی در انقلاب تونس	۲۱
۱۳۹۶	جامعه‌شناسی جهان اسلام	احمدی پور، جعفر زاده، بویه	نقش راهبرد رسانه‌ای در شکل‌گیری جنبش‌های نوین اجتماعی در خاورمیانه عربی و شمال آفریقا از منظر ژئوپلیتیک عمومی	۲۲

در مجموع ۲۲ مقاله مورد بررسی قرار گرفته که همان‌گونه ملاحظه می‌گردد، در سال‌های میان ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۶ (۲۰۱۰-۲۰۱۷) بوده که توسط اعضای هیئت علمی و دانشجویان دانشگاه‌های سراسر کشور نگاشته شده است.

یافته‌های تحقیق. در این بخش مهم‌ترین یافته‌های تحقیق با تأکید بر روش فراتحلیل آورده شده است.

مطالعات

بیداری اسلامی

فراتحلیل مقالات مرتبط با نقش شبکه های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی (۲۰۱۰-۲۰۱۷) محمدرضا رفیعی دولت آبادی، رضا عبدالرحمانی

کدام شبکه اجتماعی بیشترین توجه را به انقلاب‌ها عربی یا بیداری اسلامی داشته است؟ بر اساس این پرسش جدول شماره ۷ ترسیم شده است.

جدول شماره ۴: توزیع فراوانی توجه به شبکه‌های اجتماعی

قلمرو موضوعی مقالات	فراوانی	درصد
فیس‌بوک	۱۴	۶۳/۵
توییتر	۹	۴۰/۵
اینترنت	۷	۳۲
یوتیوب	۶	۲۷/۵
جمع کل	۳۶	۱۰۰

یافته‌های جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که توجه به شبکه اجتماعی فیس‌بوک با فراوانی چهارده بار، بیشترین استفاده را در درون مقالات انتخاب شده، در حالی که توجه به شبکه اجتماعی یوتیوب با شش بار فراوانی در مرتبه آخر قرار داشتند. فراوانی و درصدها بر اساس اینکه در مقالات به دو یا سه شبکه اجتماعی اشاره شده، محاسبه شده است. بر اساس مندرجات جدول اهمیت شبکه فیس‌بوک و سپس توییتر در مسئله بیداری اسلامی بسیار بالاتر از سایر شبکه‌ها بوده است. محققان در مقالات خود چه نظریه‌ها و یا نظریه‌پردازی را در تحلیل کار خود به کار بسته‌اند؟

جدول شماره ۵: توزیع فراوانی نظریه‌ها و چارچوب نظری و چارچوب تحقیق

رعایت چارچوب مقاله نویسی	فراوانی	درصد	رعایت چارچوب مقاله نویسی	فراوانی	درصد
چکیده دارد	۲۲	۱۰۰	نظریه دارد	۱۶	۷۲/۵
چکیده ندارد	۰	۰	نظریه ندارد	۵	۲۲/۵
مقدمه و بیان مسئله دارد	۲۲	۱۰۰	مدل مفهومی دارد	۹	۴۰/۵
مقدمه و بیان مسئله ندارد	۰	۰	مدل مفهومی ندارد	۱۳	۵۹
سؤال دارد	۱۶	۷۲/۵	مدل تحلیلی دارد	۹	۴۰/۵
سؤال ندارد	۶	۲۷/۵	مدل تحلیلی ندارد	۱۳	۵۹
فرضیه دارد	۵	۲۲/۵	نتیجه‌گیری دارد	۲۱	۹۵
فرضیه ندارد	۱۷	۷۷	نتیجه‌گیری ندارد	۱	۴/۵
چارچوب نظری دارد	۱۸	۸۱/۵	منابع استاندارد	۱۸	۸۱/۵
چارچوب نظری ندارد	۵	۲۲/۵	منابع غیراستاندارد	۴	۱۸/۵
پیشینه دارد	۴	۱۸/۵	روش پژوهش دارد	۵	۲۲/۵

۷۷	۱۷	روش پژوهش ندارد	۸۱/۵	۱۸	پیشینه ندارد
۰	۰	روایی و پایایی دارد	۰	۰	روش تجزیه و تحلیل دارد
۱۰۰	۲۲	روایی و پایایی ندارد	۱۰۰	۲۲	روش تجزیه و تحلیل ندارد

یافته‌های جدول شماره ۸۵ نشان می‌دهد بر اساس چارچوب علمی مقالات، همگی دارای چکیده، مقدمه و بیان مسئله بوده ۱۶ مقاله دارای سؤال داشته و ۵ مقاله از فرضیه استفاده کرده است، ۱۸ مقاله دارای چارچوب نظری است ولی فقط ۴ مقاله پیشینه داشت، هیچ‌کدام از مقالات از روش‌های تجزیه تحلیل آماری استفاده نکرده‌اند، تعداد ۱۶ مقاله از نظریات استفاده کردند و ۹ مقاله مدل مفهومی و تحلیلی داشتند، ۲۱ مقاله بخش نتیجه‌گیری را در آخر آورده و منابع ۱۸ مقاله استاندارد لازم را داشتند، درعین حال فقط ۵ مقاله به روش پژوهش اشاره کردند و هیچ‌یک از مقالات دارای روایی و پایایی نبودند.

جدول شماره ۶: توزیع فراوانی اشاره به انقلاب اسلامی ایران

درصد	فراوانی	ارزیابی نوع مقاله
۸۱/۵	۱۸	اشاره به انقلاب اسلامی ایران ندارند
۱۸/۵	۴	اشاره به انقلاب اسلامی ایران دارند
۱۰۰	۲۲	جمع کل

یافته‌های جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که مقالاتی که به انقلاب اسلامی ایران اشاره ندارند با فراوانی هجده بار، بالاترین، درحالی که مقالاتی که به انقلاب اسلامی ایران اشاره دارند با چهار بار فراوانی در مرتبه آخر قرار داشتند. این به آن معناست که محققان به تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی کمتر توجه کرده‌اند و تمرکز خود را بیشتر به موضوع تأثیر شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ها متمرکز کرده‌اند.

نتایج به دست آمده از تحقیقات حول بیداری اسلامی چه بوده است؟

جدول شماره ۷: توزیع فراوانی نتایج تحقیقات

ردیف	نتایج تحقیقات	فراوانی	درصد
۱	عامل اصلی جنبش‌ها و انقلاب‌ها در خاورمیانه و شمال آفریقا را اینترنت، موبایل و پایگاه‌های مجازی تشکیل نمی‌دهد. بلکه فقدان مشروعیت، زورگویی و بی‌رحمی سامانه‌های سیاسی و اقتصادی است که باعث فروپاشی آن‌ها می‌شود. با وجود این شرایط است که رسانه‌ها می‌توانند بسیج عمومی را تقویت کرده و به رهبری و موفقیت جنبش‌ها کمک کنند	۲۲	۱۰۰

۲	۰	عامل اصلی جنبش ها و انقلاب ها در خاورمیانه و شمال آفریقا را اینترنت، موبایل و پایگاه های مجازی تشکیل نمی دهد.
۳	۲۰	شبکه های اجتماعی نمی توانند در جامعه نهادسازی کنند و دموکراسی را استوار و پایدار سازند و تنها قادر به شکل دادن به اعتراض ها و رساندن آن به فرمانروایان و افکار عمومی جهانی هستند
۴	۲	شبکه های اجتماعی می توانند در جامعه نهادسازی کنند و دموکراسی را استوار و پایدار سازند و اینترنت بر شکل گیری انقلاب و وقوع بهار عربی تأثیر دارد
۵	۲۰	تفاوتی بین تأثیر اینترنت بر سپهر نگرشی و ارزشی و نیز سپهر رفتاری جوانان شهری و تحصیل کردگان و توده های بی سواد و کم سواد وجود ندارد.
۶	۲	اینترنت در بیش از یک دهه اخیر تا حد زیادی بر سپهر نگرشی و ارزشی و نیز سپهر رفتاری جوانان شهری و تحصیل کردگان تأثیرگذار بوده است اما این نتیجه در مورد توده های بی سواد و کم سواد تأیید نمی گردد.
۷	۱۴	این رسانه ها ماهیت این رخدادها را «انقلاب» نمی دانند بلکه این تحولات را جنبش می نامند. همه رسانه ها این جنبش ها را «درونزا» دانسته اند و بر عوامل فقر، بی بیکاری، شکاف طبقاتی، فساد، تبعیض، بی عدالتی، ظلم، استبداد در پیدایش آن تأکید دارند
۸	۸	این رسانه ها ماهیت این رخدادها را «انقلاب» می دانند
	۸۸	جمع کل
	۱۰۰	

بر اساس مندرجات جدول شماره ۷ و نیز مقایسه یافته های این جدول با یکدیگر مشخص گردید که فقدان مشروعیت، زورگویی و بی رحمی سامانه های سیاسی و اقتصادی تا اندازه زیادی (با فراوانی بیست و دو بار، بالاترین فراوانی) عامل اساسی فروپاشی دولت های خاورمیانه و شمال آفریقا بوده است. در این بین عدم اعتقاد به اینکه اینترنت، موبایل و پایگاه های مجازی به عنوان عامل اصلی جنبش ها و انقلاب ها در خاورمیانه و شمال آفریقا با کمترین فراوانی را در میان مقاله داشتند. مقایسه یافته های جدول فوق همچنین نشان می دهد که:

- مهم ترین شباهت این انقلاب ها به یکدیگر (با تأکید بر نمونه های تحقیق) آن بود که تمامی این کشورها از پدیده هایی تقریباً واحد مانند فقر، بیکاری، شکاف طبقاتی، فساد، تبعیض، بی عدالتی، ظلم رنج می بردند. از این رو با گسترش حضور اینترنت و شبکه های اجتماعی مجازی در میان مردم، سرعت تجمعات و تظاهرات و گردهمایی بیشتر و پیروزی ها سریع تر شد.

- بیداری‌های اسلامی حاصله، همان‌گونه که برونز و هایگفیلد و بورگس^۱ (۲۰۱۳: ۸۷۱-۸۹۸) و نمونه‌های (مقالات) این تحقیق نیز تأکید داشته؛ فرآیندهای بسیج خودجوشی بودند که از فراخوان‌های اینترنتی و شبکه‌های ارتباطی ظهور کردند.
- یکی از ویژگی‌های تمامی مقالات فوق آن بود که این انقلاب‌ها اساساً از طریق رسانه‌ها و به‌ویژه رسانه‌های جدید آغاز شده، در ابتدا بدون رهبر بودند اما آهسته‌آهسته رهبری در آن‌ها شکل گرفت.
- ویژگی مهم بعدی آن بود که کشورهای که دارای رهبری کارآمد و ایدئولوژی واحد بودند، زودتر به نتیجه رسیدند تا کشورهای که فاقد این دو شاخص بودند. ضمن آنکه کشورهای رهبران ضعیفی داشتند در مدت‌زمان اندکی شکست خوردند. زیرا همان‌گونه که هراتی (۱۳۹۱) یادآور شده در دیدگاه‌های شیعه رهبری در انقلاب‌ها باید از ابتدای شروع جنبش در کنار انقلابیون قرار گیرد. ضمن آنکه در ادامه جنبش‌ها همچنان که اشرفی و سلامت (۱۳۹۴) تحلیل کرده‌اند رهبر باید همراه با مردم بتواند نارضایتی‌های عمیق را با روحیه انقلابی در قالب یک ایدئولوژی جدید هدایت کند.
- یافته‌های بسیاری از مقالات مانند علی و مچاریا^۲ (۲۰۱۳: ۳۵۹-۳۶۶) حاکی از آن بود که بیشتر انقلابیون، جوانانی بیشترین کاربری شبکه‌های اجتماعی را داشتند و در اعتراضات خیابانی شرکت می‌نمودند.
- یافته دیگر در مقالات مذکور آن است که به‌طورکلی همه رسانه‌ها این جنبش‌های مردمی را مرتبط با بحران هویت در کشورهای عربی در پاسخ به تحقیر عرب دانسته‌اند. بر این اساس برخی انقلاب‌ها با الگوگیری از انقلاب‌ها سایر کشورها در جستجوی هویت از دست‌رفته‌اند. به همین سبب اگرچه برخی از رسانه‌ها این تحولات را با انقلاب اسلامی مرتبط نمی‌دانند، با این وصف گروهی از محققان نیز این حرکت‌ها را الهام گرفته از انقلاب اسلامی ایران دانسته، آن را بیداری اسلامی نام نهاده‌اند. به نظر این گروه (شیرودی، ۱۳۸۸؛ طاهری، ۱۳۸۷؛ هزاره‌ای، ۱۳۹۱، سوری و احمدی، ۱۳۹۲، غفاری هاشجین، ۱۳۹۲، ناظمی اردکانی و الوندی و امامی و نجات پور، ۱۳۹۲، تلاشان و نصر دهنزیری، ۱۳۹۳، هانتز، ۲۰۱۴)

1. Bruns, A., Highfield, T., Burgess, J

2. Ali, F. A., Macharia, H. M.

تحولات اخیر کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا فرصت های خطیری برای کشورمان فراهم آورده است.

- پیش بینی های ارائه شده در مقالات نشان می دهد که طی سال های آینده: انجام اصلاحات حکومت های دیکتاتوری در خاورمیانه عربی و شمال آفریقا به سوی رعایت حقوق و آزادی های شهروندان خواهد بود و این جنبش ها ادامه دار است.
- در این مقالات، اولین اتفاقات در وقوع بیداری ها متفاوت، اما شروع آن از تظاهرات خیابانی بوده است. برای نمونه اگرچه انقلاب در تونس و مراکش با خودسوزی محمدبوعزیزی و یکی دیگر از شهروندان شروع شد، اما مابقی آن ها با اعتراض های خیابانی آغاز شد.
- رویکرد عمده مقالات موردبررسی، اگرچه که نگارندگان آن ها از حوزه سیاسی بودند؛ لکن یک رویکرد اجتماعی - ارتباطی بوده است.
- عمده چارچوب نظری استفاده شده مقالات در خصوص موضوع به نظریه های کاستلز (جامعه اطلاعاتی)، هابرماس (حوزه عمومی)، دی دف لور و بال روکیچ (وابستگی)، رونالد اینگهارت و کریستین ولزل (نوسازی، تغییر فرهنگی و دموکراسی) و.. مرتبط بوده است

جدول شماره ۸: نام حرکت یا جنبش

درصد	فراوانی	نام حرکت
۵۲۷/	۶	بیداری اسلامی
۵۲۲/	۵	تحولات سیاسی منطقه
۵۱۸/	۴	جنبش اجتماعی
۵۱۳/	۳	انقلاب
۵۴/	۱	انقلاب تویتری و فیس بوکی
۵۴/	۱	تمدن نوین اسلامی
۵۴/	۱	خیزش های اسلامی
۵۴/	۱	خیزش انقلابی
۱۰۰	۲۲	جمع کل

یافته های جدول شماره ۸ نشان می دهد که بیداری اسلامی با فراوانی شش بار، مهم ترین مفهوم یا واژه برای حرکت های انجام شده در درون مقالات انتخاب شده، در حالی که مفاهیمی دیگری مانند انقلاب تویتری و فیس بوکی و تمدن نوین اسلامی و خیزش های اسلامی و خیزش

انقلابی با یکبار فراوانی در مرتبه آخر قرار داشتند. بر همین اساس در این فراتحلیل از اصطلاح بیداری اسلامی که مورد توجه مقام معظم رهبری هم بوده است، استفاده شده است. موضوع دیگر در فراتحلیل، شناسایی سال‌های نگارش مقالات است تا از خلال آن دریافت در چه سال‌هایی محققان بیشترین تحقیقات را در این خصوص انجام داده‌اند.

جدول شماره ۹: توزیع فراوانی و درصد دوره زمانی تحقیق و انتشار

درصد	فراوانی	دوره زمانی تحقیق و انتشار
۴/۵	۱	۱۳۸۹
۹/۵	۲	۱۳۹۰
۱۳/۵	۳	۱۳۹۱
۳۲	۷	۱۳۹۲
۱۸/۵	۴	۱۳۹۳
۱۳/۵	۳	۱۳۹۴
۴/۵	۱	۱۳۹۵
۴/۵	۱	۱۳۹۶
۱۰۰	۲۲	جمع کل

یافته‌های جدول شماره ۹ نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۲ با فراوانی هفت بار، بیشترین تعداد مقالات نوشته شده در درون مقالات انتخاب شده، در حالی که در سال‌های ۱۳۸۹ و ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ با یکبار فراوانی در مرتبه آخر قرار داشتند. نتیجه اینکه با توجه به شروع اولین اعتراض با خودسوزی محمد بوعزیزی در تونس در سال ۱۳۸۹ نوشتن مقالات در این زمینه شروع شده و با اوج‌گیری اعتراض‌ها نوشتن مقالات هم بیشتر شده و به تدریج با فروکش کردن هیجان انقلاب‌ها نوشتن مقالات هم کاهش یافته است.

یکی از موارد فراتحلیل حاضر شناسایی توزیع فراوانی رشته‌های تخصصی نگارنده‌ها بوده تا دریابیم چه حوزه‌هایی از دانش به این موضوع بیشتر توجه داشته‌اند.

جدول شماره ۱۰: توزیع فراوانی رشته تحصیلی نویسندگان

درصد	فراوانی	قلمرو موضوعی مقالات	درصد	فراوانی	قلمرو موضوعی مقالات
۴/۵	۱	الهیات	۸۶	۱۹	علوم سیاسی
۴/۵	۱	مدیریت فناوری اطلاعات	۲۷/۵	۶	جغرافیای سیاسی

۴/۵	۱	برنامه‌ریزی درسی	۲۲/۵	۵	مطالعات منطقه‌ای
۴/۵	۱	حوزه علمیه	۲۲/۵	۵	روابط بین الملل
۴/۵	۱	سیاست‌گذاری فرهنگی	۱۳/۵	۳	علوم اجتماعی
۴/۵	۱	حقوق خصوصی	۱۳/۵	۳	علوم ارتباطات
۱۰۰	۴۹	جمع کل	۹/۵	۲	جامعه‌شناسی

یافته‌های جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد که در بین رشته‌های تحصیلی نویسندگان، رشته علوم سیاسی با فراوانی نوزده بار، بیشترین درون مقالات انتخاب شده، در حالی که رشته‌های دیگری مانند الهیات، مدیریت فناوری اطلاعات، برنامه‌ریزی درسی، حوزه علمیه، سیاست‌گذاری فرهنگی، حقوق خصوصی با یک‌بار فراوانی در مراتب آخر قرار داشتند. فراوانی و درصدها بر اساس اینکه مقالات توسط دو یا سه نفر نوشته شده، محاسبه شده است. بر اساس این جدول مشخص می‌شود، موضوع بیداری اسلامی بیشتر یک موضوع سیاسی تلقی شده و عرصه‌های نزدیک به حوزه سیاسی مانند جامعه‌شناسی سیاسی و علوم اجتماعی، با اینکه حتی گرایش‌ها ارشد آن‌ها انقلاب‌ها و جنبش‌هاست؛ توجه اندکی به موضوع داشته‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری. این پژوهش درصدد آن بود که مقالات مرتبط با نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در وقوع بیداری اسلامی را فراتحلیل نماید. بر این اساس تعداد ۲۲ مقاله مورد تحلیل قرار گرفت. تلاش گردید علاوه بر اینکه شاخص‌های مقالات و نویسندگان تحلیل شود به پرسش‌هایی نظیر: ویژگی‌های مشترک این انقلاب‌ها کدام‌اند؟ شیوه‌ها و ابزارهای اثرگذاری شبکه‌های اجتماعی مجازی در هر یک از انقلاب‌ها چه بوده است؟ فرآیند شکل‌گیری و تداوم انقلاب‌ها و جنبش‌های اسلامی چگونه بوده است؟ پاسخ گفته شود. بر اساس یافته‌های تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که:

➤ **اینترنت و انقلاب.** در میان تمامی تحقیقات انجام‌گرفته، توجه به فضای مجازی و نیز نقشان در وقوع انقلاب‌ها و جنبش‌ها بسیار پررنگ بود، مانند: التیامینیا و علیمی و حسینی (۱۳۹۲) و احمدی پور و جعفرزاده و بویه (۱۳۹۶) و انوشه (۱۳۹۲). به این معنا که به نظر می‌رسد رسانه‌ها و اینترنت می‌تواند عاملی برای وقوع و گسترش تغییرات اجتماعی باشد؛ درحالی‌که بسیاری از محققان و نظریه‌پردازان بر این باورند که علت انقلاب‌ها چیز دیگری است و بنیادهای انقلاب‌ها را باید در جای دیگری جستجو کرد. مانند: فقر و بیکاری، ظلم، ستم و تبعیض، دیکتاتوری،

ناکارآمدی و خودکامگی حکومت‌ها، فقدان آزادی‌های فردی و اجتماعی و...

➤ **نیروهای اجتماعی.** در میان مقالات کمتر به موضوعاتی مانند: مقاومت‌ها و وفاداری نیروهای مسلح به رژیم‌ها و حمایت بی‌چون و چرای آن‌ها از دیکتاتوری در استمرار حکومت‌ها و عدم موفقیت انقلابیون و یا طولانی‌تر شدن زمان پیروی اشاره شده بود. در حالی که یافته‌های نشان می‌دهند در هرکجا که نظامیان و نیروهای مسلح چندان مقاومتی در برابر نیروهای اجتماعی از خود نشان ندادند، انقلابیون بسیار سریع‌تر از کشورهای دیگر به پیروزی رسیدند.

➤ **روش‌های تحقیق تقریباً تمامی مقالات، اساساً با تأکید بر اسناد، کتاب‌ها و منابع و اطلاعات ثانویه صورت گرفته است.** در همین رابطه ۱۷ مقاله هیچ روشی را مشخص نکرده و از منابع کتابخانه‌ای استفاده نموده است. ۵ مقاله نیز به ترتیب روش را مشخص کرده‌اند: ۱- روش تبیینی-علی و تحلیلی ۲- کیفی از نوع توصیفی-تحلیلی (بدون مصاحبه و تحلیل آماری)؛ ۳- روش تحلیلی تبیینی؛ ۴- توصیفی-تحلیلی؛ ۵- کیفی از نوع کاربردی-توصیفی کتابخانه‌ای. همچنین بر اساس چارچوب علمی مقالات، همگی دارای چکیده، مقدمه و بیان مسئله بوده ۱۶ مقاله دارای سؤال داشته و ۵ مقاله از فرضیه استفاده کرده است، ۱۸ مقاله دارای چارچوب نظری است ولی فقط ۴ مقاله پیشینه داشت، هیچ‌کدام از مقالات از روش‌های تجزیه تحلیل آماری استفاده نکرده‌اند، تعداد ۱۶ مقاله از نظریات استفاده کردند و ۹ مقاله مدل مفهومی و تحلیلی داشتند، ۲۱ مقاله بخش نتیجه‌گیری را در آخر آورده و منابع ۱۸ مقاله استاندارد لازم را داشتند، در عین حال فقط ۵ مقاله به روش پژوهش اشاره کردند و هیچ‌یک از مقالات دارای روایی و پایایی نبودند.

➤ **چارچوب‌های انقلاب.** نتایج تحقیقات نشان داد که بسیاری از مقالات مورد تحلیل قرار گرفته مانند: سردارنیا (۱۳۹۴) و رسولی و غفوریان تبریزی (۱۳۹۵) از چارچوب نظری قابل قبولی برخوردار بودند. در این بین کاستلز (۱۳۹۱) و (۱۳۹۳) و (۱۳۹۶) بیشترین چارچوب نظری استفاده شده در مقالات و سپس هابرماس، دی دف لور و بال روکیچ، رونالد اینگهارت و کریستین ولز و.. مرتبط بوده است. در این بین کمتر به دیدگاه‌های اسلامی و این که دین و نیروهای دینی چگونه می‌تواند در گسترش یا ساماندهی و حتی پیروزی این انقلاب‌ها نقش داشته باشند، توجه شده است.

➤ **بیداری اسلامی.** نتایج این فراتحلیل نشان داد، مقالاتی که به تأثیر انقلاب اسلامی

ایران بر این بیداری اسلامی اشاره داشتند، چندان زیاد نبوده است. این به دو معناست. نخست این که واقعاً این جنبش ها مستقل و با تأثیرات اندک انقلاب اسلامی بوده اند (که بر اساس شواهد، این گونه نبوده)، و دوم این که این انقلاب ها اگرچه تاندازه ای تحت تأثیر انقلاب اسلامی بوده اند (کبریایی، ۱۳۹۰؛ تلاشان و نصر دهنزیری، ۱۳۹۳؛ سوری و احمدی، ۱۳۹۲؛ شیرودی، ۱۳۸۸؛ طاهری ۱۳۸۷؛ صالحی و شهابی، ۱۳۹۱)؛ لکن به دو دلیل (عدم توجه محققان و دوم با محوریت رسانه ای بودن این انقلاب ها) کمتر بدان پرداخته شده است. لذا محققان تمرکز خود را بیشتر به موضوع تأثیر شبکه های اجتماعی و رسانه ها متمرکز کرده اند. ضروری است که هم زمان هم بر نقش بسیار مهم ارتباطات در صورت بندی و عملکرد جنبش های اجتماعی، تأکید کرده، و هم بر نقش انقلاب اسلامی را وقوع بیداری اسلامی بیشتر مورد توجه قرارداد.

➤ **انقلاب و رسانه ها.** طی چند سال گذشته، فناوری ارتباطات و اطلاعات از جمله اینترنت و ابزاران، نقشی برجسته در فعالیت های جنبش های اجتماعی ایفا کرده اند. رسانه های نوین و شبکه های اجتماعی، نقش مهمی در تحولات سیاسی و اجتماعی خاورمیانه و شمال آفریقا داشته اند. به این معنا که کمک فراوانی به شکل گیری و تداوم و انتشار اخبار و اطلاعات انقلاب داشتند. این یافته با یافته های بسیاری از محققان مانند: هاوارد و دیگران (۲۰۱۱) و غفاری و همکاران (۱۳۹۲) و عشوری مقدم (۱۳۸۹) قرابت داشت. در این تحولات، بخش اعظم محتوای تولید شده برای پیشبرد انقلاب ها، توسط نیروهای معترض و انقلابی، با استفاده از رسانه ها و شبکه های اجتماعی صورت گرفت. این فناوری های جدید ارتباطی از طریق مقابله با مرزهای رسمی، جایگزین صدای رسانه های سنتی مانند روزنامه ها، تلویزیون، رادیو و شب نامه ها شده اند که اساس دیدگاه ها و سیاست های رسمی دولت های عربی را منعکس می کردند.

➤ **آینده بیداری های اسلامی.** یافته های کبریایی (۱۳۹۰) و محمدیان و خانیکی و رضایی (۱۳۹۱) همانند این تحقیق نشان داد که پیدایش و تکامل فناوری های ارتباطی نوین مانند اینترنت و شبکه های اجتماعی مجازی و در ادامه گسترش گفتمان های دموکراتیک اسلامی دو زنگ خطری است که حکومت های خودکامه و رژیم های توتالی تر را تهدید می کند. به نظر می رسد دیگر نمی توان با ابزار کهنه سانسور فیزیکی به مقابله با این حرکت ها برخاست. در این بین

نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات سیاسی آینده بسته به مبارزه‌ای دارد که میان دولت ملت‌ها (که خواهان انحصار بیشتر بر فعالیت رسانه‌ها و بنگاه‌های اطلاع‌رسانی و همچنین شبکه‌های اجتماعی) و نیروهایی است که خواهان اطلاع‌رسانی شفاف هستند، است. به دلایل زیادی برخی کشورهای عربی مانند شیخ‌نشین‌های عربی خلیج فارس به جز بحرین به انقلاب نینجامیده است، با این وجود بایستی گفت که در صورت عدم اهتمام حکومت‌ها به انجام اصلاحات واقعی سیاسی، در آینده با حرکت‌های اعتراضی جدی برای اصلاحات سیاسی مواجه خواهند شد.

➤ **فراینده جنبش‌ها.** بیشتر حرکت‌ها و جنبش‌های انجام‌گرفته، ابتدا ناخواسته و غیر سازمان‌دهی شده بود. اما آرام‌آرام به صورت تشکیلاتی درآمدند و از سوی احزاب و گروه‌های انقلابی مورد حمایت و رهبری قرار گرفتند.

➤ **سن و تحصیلات.** ارزیابی نتایج نشان می‌دهد برخی مانند سردارنیا (۱۳۹۴) و هزاره‌ای (۱۳۹۱) معتقدند اگرچه اینترنت در بیش از یک دهه اخیر تا حد زیادی بر چارچوب‌های نگرشی و ارزشی و نیز رفتاری جوانان شهری و تحصیل‌کردگان تأثیرگذار بوده، با این وصف این نتیجه در مورد توده‌های بی‌سواد و کم‌سواد تأیید نمی‌گردد. رسانه‌های بزرگ مانند تلویزیون و رادیو و مطبوعات اساساً دولتی بودند و البته در اختیار دولت‌های استبدادی و سانسور. جوانان تحصیل‌کرده، با توسل به رسانه‌های جانشین (اینترنت و شبکه‌های اجتماعی) دست به ساخت جهان‌هایی نو برای خود زدند که هرچند ابژه‌ای واقعی نداشت، اما آثار واقعی بسیاری داشت.

➤ **نظریه‌های بیداری اسلامی.** بر اساس نتایج مقالات، مشخص گردید که مهم‌ترین نظریه‌های مرتبط با توضیح بیداری اسلامی بر این تأکید داشتند که تغییر و جنبش‌های اجتماعی از کنش ارتباطی منتج می‌شود. این جنبش‌های اجتماعی همچنان که کبریایی (۱۳۹۰) غفاری و دهقانی محمدآبادی نجارزاده (۱۳۹۲) و سرفراز و بهستانی (۱۳۹۳) و کیا و محمودی (۱۳۹۰) نیز یادآور شده‌اند، تا اندازه زیادی در اشکال مختلف شبکه‌ای، منتصب به رسانه‌های اجتماعی هستند.

➤ **آینده انقلاب‌ها مجازی.** از نتایج دیگر اینکه، پیش‌بینی شده طی سال‌های آینده: انجام اصلاحات حکومت‌های دیکتاتوری در خاورمیانه عربی و شمال آفریقا به‌سوی رعایت حقوق و آزادی‌های شهروندان خواهد بود و این جنبش‌ها ادامه‌دار خواهد بود. این با یافته‌های محققانی مانند: ذوالفقاری (۱۳۹۴) که بر ماهیت اسلامی و سکولار جنبش‌های اخیر خاورمیانه

اشاره کرده؛ و هزاره‌ای (۱۳۹۱) که به تأثیرات انقلاب اسلامی در بیداری اسلامی و آینده اسلام سیاسی در منطقه پرداخته و نیز یافته‌های کارگری و شعیب و حجازی (۱۳۹۶) که به تشریح سناریو نگاری آینده تحولات بیداری اسلامی در آسیای مرکزی پرداخته و نیز صادقی (۲۰۱۶) که به طور انتقادی به آینده روابط بین الملل پس از انقلاب‌ها عربی پرداخته، نزدیک است.

➤ **سرانجام.** به هر ترتیب بیشتر مقالات بر این تأکید داشتند که شبکه‌های ارتباطی دیجیتال بخشی جدایی ناپذیر در عملکرد و سازمان امروزه جنبش‌ها شده‌اند. جنبش‌های اجتماعی شبکه‌ای شده زمان ما تا اندازه زیادی مبتنی بر اینترنت‌اند که بخشی لازم اما نه کافی برای کنش جمعی آن‌هاست. آن‌ها ابزارهایی اساسی برای بسیج، سازمان‌دهی، هم‌اندیشی، هماهنگی و تصمیم‌گیری‌اند. در عین حال ویژگی‌های مشترک این جنبش‌ها آن است که در اشکال مختلف شبکه‌ای هستند، به طور هم‌زمان محلی و جهانی‌اند، از لحاظ پیدایش، تا اندازه‌ای خودجوش، و به تبعیت از منطق شبکه‌های اینترنتی می‌باشند. معمولاً بدون خشونت، و به ندرت، دارای برنامه‌های مدون سامانمندند.

منابع

۱. ابراهیمی پور، حوا؛ مسعودنیا، حسین؛ امام جمعه‌زاده، سیدجواد (۱۳۹۳)، ماهیت‌شناسی تحولات سال ۲۰۱۱ شمال آفریقا؛ به مثابه جنبش اجتماعی جدید، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال چهارم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳، صص ۲۶-۱
۲. احمدی پور، زهرا؛ جعفرزاده، حسن؛ بویه، چمران (۱۳۹۶)، نقش راهبرد رسانه‌ای در شکل‌گیری جنبش‌های نوین اجتماعی در خاورمیانه عربی و شمال آفریقا از منظر ژئوپلیتیک عمومی، دوفصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۵، شماره ۱، پیاپی ۱۰
۳. اشرفی، اکبر؛ سلامت، طیبه (۱۳۹۴)، رهبری و حفظ انقلاب در ایران و مصر؛ تحلیلی بر نقش محمد مرسی در شکست انقلاب مصر، جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره ۲، شماره ۲، صص ۱۱۷-۱۰۱
۴. آقایی، سید داود؛ صادقی، سید سعید؛ هادی، داریوش (۱۳۹۱) واکاوی نقش اینترنت و رسانه‌های اجتماعی جدید در تحولات منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (اطلاع‌رسانی، سازمان‌دهی و گسترش سریع اطلاعات، فصلنامه روابط خارجی، سال چهارم، دوره ۴،

- شماره ۲، صص ۳۴-۷
۵. انوشه، (ابراهیم ۱۳۹۲)، نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات اخیر خاورمیانه (با تأکید بر فیس‌بوک)، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، دوره ۵، شماره ۱۶، صص ۱۹۱-۱۶۹
۶. اینگلهارت، رونالد؛ ولزل، کریستین (۱۳۷۳)، نوسازی، تغییر فرهنگی و دموکراسی، ترجمه یعقوب احمدی، تهران، انتشارات کویر.
۷. بدیعی، مرجان؛ میراحمدی، فاطمه سادات (۱۳۹۱)، نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) در تحولات سال ۲۰۱۱ منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (مطالعه موردی مصر)، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دوره ۱۰، شماره ۱۹، صص ۱۷۵-۱۴۳
۸. بیات، بهرام (۱۳۸۸) فراتحلیل آسیب‌های اجتماعی و جرائم. تهران: معاونت اجتماعی ناجا.
۹. تلاشان، حسن و نصر دهنزیری، الماس. (۱۳۹۳). تأثیر انقلاب اسلامی ایران در بیداری اسلامی تونس. فصلنامه سیاست، دوره ۴۴، شماره ۴، صص ۷۶۲-۷۴۳.
۱۰. التیامینیا، رضا؛ علیمی، محمودرضا؛ حسینی، علی (۱۳۹۲) بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی در تحولات سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا، فصلنامه دانش سیاسی و بین‌الملل، سال دوم، دوره ۲، شماره ۲، صص ۹۸-۷۵.
۱۱. دارابی، علی (۱۳۹۵)، رسانه‌های ارتباطی نوین و تأثیر آن بر فرایند بیداری اسلامی در انقلاب تونس، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ششم، دوره ۶، شماره ۲، صص ۸۰-۵۵
۱۲. ذولفقاری، وحید. (۱۳۹۴). ماهیت جنبش‌های اخیر خاورمیانه: اسلامی یا سکولار؟. دوفصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، دوره ۴، شماره ۸، صص ۷۶-۵۷.
۱۳. رسولی، محمدرضا؛ آزاده غفوریان تبریزی (۱۳۹۵) بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اجتماعی جهان. دوره ۵، شماره ۱۷، صص ۲۷-۱۰.
۱۴. زیویار، ف.، و شهیر، ا. (۱۳۹۴). احساس امنیت کاربران ایرانی در شبکه‌های اجتماعی از حیث جنسیت، سن، میزان تحصیلات و میزان استفاده (مطالعه موردی: شبکه اجتماعی فیس‌بوک). مطالعات بین‌رشته‌ای در رسانه و فرهنگ (رسانه و فرهنگ)، دوره ۵، شماره ۱، صص ۷۸-۵۵.

۱۵. سردار نیا، خیلی الله (۱۳۸۸) تأثیر اینترنت بر درگیر شدگی مدنی شهروندان. فصلنامه پژوهش های ارتباطی. دوره ۱۶، شماره ۱، صص ۲۱۱-۱۹۳
۱۶. سردارنیا، خلیل اله (۱۳۹۴)، اینترنت و انقلاب خاموش جوانان در خاورمیانه، فصلنامه دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۳۸-۱
۱۷. سردارنیا، خلیل اله و حیدری، مصطفی (۱۳۹۴) تحلیل جنبش اجتماعی مصر در چارچوب نظریه های متأخر جنبش های اجتماعی و جان فوران. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۵، شماره ۳؛ صص ۷۱۹-۶۹۹.
۱۸. سرفراز، حسین؛ بهستانی، مجید (۱۳۹۳)، بهار عمل و زمستان آسایش: کردارشناسی بیداری اسلامی از منظر ارتباطات جمعی، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال سوم، دوره ۳، شماره ۱۰، صص ۱۳۹-۱۱۱
۱۹. سمسار، حامد؛ سمسار، محمدصادق؛ کریمی، صدیقه (۱۳۹۵)، مدل سازی تحقق تمدن نوین اسلامی به کمک شبکه سازی اجتماعی، دو فصلنامه جامعه شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۳، شماره ۲، صص ۶۲-۱۹
۲۰. سوری، فرشته و احمدی، زهرا (۱۳۹۲) نقش انقلاب اسلامی در بیداری اسلامی، اولین کنفرانس بین المللی حماسه سیاسی (با رویکردی بر تحولات خاورمیانه) و حماسه اقتصادی (با رویکردی بر مدیریت و حسابداری)، رودهن.
۲۱. شفیعا، سعید، شفیعا، محمدعلی، کاظمیان، غلامرضا. (۱۳۹۲). فراتحلیل روش و نتایج پژوهش های کیفیت زندگی شهری در ایران. جامعه شناسی کاربردی، دوره ۲، شماره ۲۴، صص ۴۰-۲۱
۲۲. شمسینی غیاثوند، حسن (۱۳۹۱)، جایگاه رسانه های نوین در تحولات نوین جهان عرب، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، دوره ۸، شماره ۱۹، صص ۲۲۹-۲۰۵
۲۳. شهرام نیا، امیرمسعود؛ میلانی، جمیل (۱۳۹۲)، بررسی جنبش های خاورمیانه به مثابه جنبش های اجتماعی جدید (فرصت ها، تهدیدها)، فصلنامه پژوهش های سیاسی جهان اسلام، سال چهارم، دوره ۳، شماره ۱، صص ۹۸-۷۸
۲۴. شیروودی، مرتضی (۱۳۸۸) انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی (تأثیرگذاری و نمونه ها). مطالعات انقلاب اسلامی سال پنجم، دوره ۵، شماره ۱۶. صص ۱۰۶-۷۳.

۲۵. صالحی، سید جواد؛ فرج زاده، ایوب؛ فرح بخش، عباس (۱۳۹۲)، بررسی نقش اینترنت در جنبش اجتماعی مصر، فصلنامه مطالعات جهان اسلام، دوره ۱، شماره ۳، صص ۱۶-۱.
۲۶. صالحی، جواد و شهابی، مهدیه (۱۳۹۱) تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی منطقه خاورمیانه. دو فصلنامه بیداری اسلامی. سال اول. دوره ۱، شماره ۱، صص ۶۱-۵۱.
۲۷. طاهری، سید مهدی (۱۳۸۷) انقلاب بیدارساز: نقش انقلاب اسلامی ایران در بیداری جهان اسلام. پگاه حوزه، شماره ۲۴۸.
۲۸. عباس زاده، مهدی (۱۳۹۳)، نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در انقلاب‌های خاورمیانه و شمال آفریقا؛ نظریه و عمل، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال سوم، دوره ۳، شماره ۱۱، صص ۸۸-۶۹.
۲۹. عباسی، روح‌الله؛ کوهکن، علیرضا؛ آسالان صادق (۱۳۹۲) بررسی نقش رسانه‌ها و گروه‌های مرجع بر شکل‌گیری نگرش سیاسی دانشجویان (مطالعه موردی: خیزش‌های اخیر اسلامی در منطقه خاورمیانه)، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
۳۰. عشوری مقدم، محمدرضا (۱۳۸۹)، جایگاه رسانه و شبکه‌های اجتماعی در خیزش‌های انقلابی جهان عرب، فصلنامه دین و ارتباطات، سال هفدهم، دوره ۳۷ و ۳۸، شماره ۱ و ۲، صص ۱۴۰-۱۱۳.
۳۱. غفاری هنجین، زاهد (۱۳۹۲) نقش انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی: مطالعه موردی حرکت اسلامی مصر، اولین کنفرانس بین‌المللی حماسه سیاسی (با رویکردی بر تحولات خاورمیانه) و حماسه اقتصادی (با رویکردی بر مدیریت و حسابداری)، رودهن.
۳۲. غفاری، جلال؛ دهقانی محمدآبادی، محمدصادق؛ نجارزاده، محمدرضا (۱۳۹۲)، نقش رسانه‌های مجازی و شبکه‌های اجتماعی در بیداری اسلامی، مطالعه موردی انقلاب تونس، دو فصلنامه مطالعات بیداری اسلامی، سال دوم، دوره ۲، شماره ۳، صص ۷۷-۶۱.
۳۳. کاستلز، مانوئل (۱۳۸۹) عصر اطلاعات؛ ترجمه؛ حسن چاوشیان. تهران: طرح نو
۳۴. کارگری، غ. و بهمن، ش.، و حجازی، س. (۱۳۹۸). سناریونگاری آینده تحولات بیداری اسلامی در آسیای مرکزی. مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، دوره ۳، شماره ۹، صص ۳۸۴-۳۴۳.
۳۵. کاستلز، مانوئل (۱۳۹۶) قدرت ارتباطات، مترجم حسین بصیریان جهرمی. تهران:

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

۳۶. کاستلز، مانوئل (۱۳۹۳) شبکه‌های خشم و امید، ترجمه مجتبی علیپور، تهران، نشر مرکز.

۳۷. کبریایی زاده، حسین (۱۳۹۰)، نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری تحولات سیاسی و فرهنگی با تمرکز بر امواج بیداری اسلامی خاورمیانه، فصلنامه علوم اجتماعی: روابط فرهنگی، شماره ۱، صص ۳۷-۳۰

۳۸. کیا، علی اصغر؛ محمودی، عبدالصمد (۱۳۹۰)، نقش شبکه‌های اجتماعی در انقلاب تونس، فصلنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۲۸۳، صص ۲۱-۱۲

۳۹. محمدیان، جلیل، خانیکی، هادی؛ رضایی، نادره (۱۳۹۱) تحلیل جامعه‌شناختی جنبش‌های اخیر کشورهای عربی بر مبنای نخستین رویکردهای رسانه‌های ایرانی، فصلنامه پژوهش اجتماعی، سال ششم، صص ۱۳۷-۱۰۹

۴۰. ملکوتیان، مصطفی؛ فارسی جوکار، حسن (۱۳۹۴)، رسانه‌های اجتماعی و توانمندسازی شهروندان در جریان تحولات بیداری اسلامی، فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، انجمن انقلاب اسلامی ایران، سال چهارم، دوره ۴، شماره ۱۵، صص ۱۶۶-۱۵۱

۴۱. ناظمی اردکانی، مهدی و محمدجواد الوندی و احمدعلی امامی و مجید نجات پور (۱۳۹۲) نقش قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران در جنبش بیداری اسلامی جهان اسلام.

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج. دوره ۱۶، شماره ۶۰ - شماره پیاپی ۶۰. صص ۸۵-۱۱۳

۴۲. هراتی، محمد جواد (۱۳۹۱)، تفاوت نقش و جایگاه رهبری در انقلاب اسلامی ایران و جنبش بیداری اسلامی، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۹، شماره ۲۸، صص ۲۵۲-۲۳۳

۴۳. هزاره‌ای، سید مرتضی (۱۳۹۱) انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و آینده اسلام سیاسی در منطقه. پژوهشنامه انقلاب اسلامی. دوره ۲، شماره ۴ - شماره پیاپی ۴. صص ۱۱۳-۱۴۳.

44. Ahy, M. H. (2016). *Networked communication and the Arab Spring: Linking broadcast and social media*. *New Media and Society*, 18(1), 99-116.

45. Ali, F. A., Macharia, H. M. (2013). *Women, youth, and the Egyptian Arab Spring*. *Peace Review*, 25(3), 359-366.

46. Aouragh, M. (2012). *Framing the Internet in the Arab revolutions: Myth meets modernity*. *Cinema Journal*, 52(1), 148-156..

47. Bruns, A., Highfield, T., Burgess, J. (2013). **The Arab spring and social media audiences English and Arabic twitter users and their networks**. *American Behavioral Scientist*, 57(7), 871–898.
48. Howard, Philip N. et al. (2011). **What Was the Role of Social Media During the Arab Spring?**. The Project on Information Technology and Political Islam. Available at: <https://www.library.cornell.edu/coldev/mideast/Role%20of%20Social%20Media%20During%20the%20Arab%20Spring.pdf>, Accessed January 3, 2017.
49. Hunter, Shireen T. (2014). **Reformist Voices of Islam: Mediating Islam and Modernity**. M.E. New York: Sharpe Publications.
50. Sadiki, Larbi. (2016). **International Relations of the Middle East (4th Edition)**. London: Oxford University Press.